

**ПРОБЛЕМА ЯНИЧАРСТВА У ЛІНГВОКОНЦЕПТУАЛЬНОМУ ВИСВІТЛЕННІ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ Р. ІВАНИЧУКА «МАЛЬВИ»)**

**THE PROBLEM OF JANISSARY IN A LINGUISTIC CONCEPTUAL EXPLANATION
(BASED ON THE MATERIAL OF R. IVANYCHUK'S NOVEL "MALLOWS")**

Нестерович Ю.В.,

orcid.org/0009-0002-8817-5616

аспірантка кафедри загального мовознавства і слов'янських мов

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

У статті досліджено структуру та особливості лінгвалізації концепту «яничар» у романі Р. Іваничука «Мальви». Встановлено, що аналізований концепт має польову структуру: ядро (якому відповідає ім'я концепту), приядерну зону, периферію (ближню і дальню). До приядерної зони належать такі лексико-семантичні смисли: 'жорстокий воїн', 'захисник Османської імперії', 'воїн, який стає ворогом співвітчизників' тощо. Вони різною мірою корелюють зі словниковою дефініцією поняття. Концептуальні смисли, які відносимо до ближньої периферії, репрезентують наслідки політики Османської імперії щодо створення і забезпечення функціонування яничарського корпусу. Серед них: 'воїн-чужинець', 'зухвалий воїн', 'бунтівник, що підриває засади імперії', 'братовбивця', 'потурнак', 'той, хто свідомо приймає ідентичність ворога', 'віровідступник' тощо. До дальньої периферії відносимо лексико-семантичні смисли, сформовані на основі асоціацій, проведенні історичних паралелей, морального кодексу народу: 'той, хто соромиться свого походження', 'зрадник рідного краю', 'зрадник батьків, опікунів', 'той, хто всюди почувачється чужинцем'. З'ясовано, що концепт маркований переважно негативною оцінкою, поодиноким – позитивною. Важливу роль у його аксіологічній складовій відіграє сприйняття народом у цілому та автором твору зокрема яничарства різнопланово: подекуди – як трагічного явища, подекуди – як добровільної зради свого народу. Виявлено дистрибутивні зв'язки концепту із низкою образів у романі, насамперед із квітами мальвами, а через них – із Україною та персонажами твору, які вимушені зростати на чужині. Досліджено, що вербалізатори концепту найчастіше виражені іменниками. Багато з них утворено суфіксальним способом за допомогою словотвірних формантів зі значенням назв осіб (-ник-, -ець- тощо), а також складанням із суфіксацією. Окреслено роль концепту «яничар» в авторській та етнокультурній картині світу.

Ключові слова: концепт, структура концепту, концептуальний смисл, вербалізатор, яничар, Роман Іваничук.

The article examines the structure and features of the linguisticization of the concept of "janissary" in R. Ivanichuk's novel "Mallows". It was established the analyzed concept has a field structure: the core (to which the name of the concept corresponds), the core zone, the periphery (near and far). The following lexical-semantic meanings belong to the nuclear zone: 'brutal warrior', 'defender of the Ottoman Empire', 'warrior who becomes an enemy of his compatriots', etc. They correlate to varying degrees with the dictionary definition of the concept. The conceptual meanings that we attribute to the near periphery represent the consequences of the policy of the Ottoman Empire regarding the creation and ensuring the functioning of the janissary corps. Among them: 'foreign warrior', 'impertinent warrior', 'rebel who undermines the foundations of the empire', 'fratricide', 'poturnak', 'one who consciously assumes the identity of the enemy', 'apostate', etc. To the far periphery are the lexical and semantic meanings formed on the basis of associations, drawing historical parallels, the moral code of the people: 'the one who is ashamed of his origin', 'traitor of his native land', 'traitor of parents, guardians', 'the one who feels everywhere a stranger'. It was found out that the concept is mostly marked with a negative assessment, and occasionally with a positive one. An important role in its axiological component is played by the perception of Janissary by the people as a whole and by the author of the work in particular: in some places as a tragic phenomenon, in others as a voluntary betrayal of one's people. The distributive connections of the concept with a number of images in the novel have been revealed, primarily with mallow flowers, and through them with Ukraine and the characters of the work who are forced to grow up in a foreign land. It has been studied the verbalizers of the concept are most often expressed by nouns. Many of them are formed by the suffix method using word-forming formants with the meaning of personal names (-nyk-, -ets-, etc.), as well as compounding with a suffix. The role of the "janissary" concept in the author's and ethnocultural picture of the world is outlined.

Key words: concept, concept structure, conceptual meaning, verbalizer, janissary, Roman Ivanichuk.

Постановка проблеми. В останні десятиліття у зв'язку з низкою цивілізаційних та глобалізаційних викликів виникла необхідність використання антропоцентричного підходу до вивчення й вирішення багатьох проблем, що постали перед наукою. Однією з гуманітарних галузей, яка продукує широкі можливості для його втілення, є лінгвоконцептологія. Це впливає із самих визначень її основної одиниці – концепту, які

запропоновано у працях українських і зарубіжних науковців. Так, Ж. Краснобаєва-Чорна окреслює концепт як багатовимірне утворення, пов'язане з мовою і мисленням, психікою і пам'яттю, серед основних ознак якого є абстрагування й узагальнення, етнокультурна маркованість, відкритість, динамічність, гнучкість, плюралізм складників, ймовірна суб'єктивність, тривале і складне формування, константність і стереотипність, образна

складова тощо. Концепту властива низка функцій: пізнавальна, акумулятивна, стратифікаційна, аксіологічна тощо [10, с. 41].

Концепт часто конденсує ті знання про життя і світ, за допомогою яких формується оцінка багатьох понять, які нас оточують, і явищ, із якими людство стикається. Т. Єщенко зазначає, що саме через дію та емоцію відбувається когнітивне осягнення дійсності людською свідомістю, яка оцінює явища та об'єкти дійсності за різними параметрами, що лежать у площині прагматики, естетики, моралі, релігії [7, с. 157]. М. Полюжин підкреслює, що лінгвісти, на відміну від представників інших наук, можуть досліджувати концепт у контексті зв'язку слів із дискурсом. Це допомагає краще простежити особливості функціонування певного концепту в різних культурах [12, с. 215].

Особливість концептуального аналізу полягає, насамперед, у тому, що він, на відміну від семантичного, не лежить винятково в лінгвістичній площині, а потребує залучення відомостей з інших наук, зокрема культурології, історії, психології, соціології, філософії тощо. У його основі – не просто аналіз словникових значень лексеми, але й суб'єктивний та етнічний досвід, асоціативні зв'язки, національний і культурний контекст тощо [10, с. 43]. Семантичний аналіз дозволяє окреслити значення слова та його зв'язки з іншими словами. Концептуальний аналіз дає можливість виокремити смисл, навколо якого концентруються вербалізатори, що формують значно ширші знання про певні реалії [9, с. 6–7].

Якщо враховувати лише словникові дефініції окремих понять, то їх трактування значно звужиться, позаяк сприйняття мовцями цих категорій насправді здатне виявитися дуже об'ємним. Воно може включати асоціативні зв'язки, образність, метафоричні значення, смисли, які формуються на основі культурного та історичного досвіду нації. Яскравим прикладом такої невідповідності між кількістю словникових дефініцій і концептуальних смислів є поняття «яничар». Для розуміння суті цього явища одного лексикографічного визначення достатньо, проте останнє далеко не відображає тих сенсів, яких набуло яничарство з часу його появи завдяки історичним аналогіям та асоціативним зв'язкам. Тож концептуальний аналіз дозволяє вийти за межі семантичних та словотвірних характеристик слова-поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню концепту та методики його аналізу присвятили наукові розвідки українські мовоз-

навці, зокрема О. Селіванова, В. Кононенко, Н. Слухай, Т. Вільчинська, Ж. Краснобаєва-Чорна, Л. Белєхова, Н. Панфілова, Т. Космеда, М. Скаб, К. Голобородько, О. Хом'як, Ю. Теглівець та багато інших. За останні роки з'явилося чимало дисертаційних робіт, присвячених аналізу концептів, наприклад І. Серебрянської (концепт «освіта»), І. Хоменської (концепт «Україна»), Е. Довганюк (концепт «краса»), Л. Ясногурської (концепт «зрада»), Т. Врублевської (концепт «Поділля»), О. Коляденко (концепт «страх»), Т. Мурги (концепт «свобода») тощо. Це засвідчує, що в лінгвістичному середовищі увага до проблем лінгвоконцептології постійно зростає. Попри це, малодослідженими залишається багато понять, які зазнали концептуалізації, зокрема «яничар», через що наше дослідження є актуальним.

Постановка завдання. Метою запропонованої статті є визначення структури та особливостей лінгвалізації концепту «яничар» в романі Р. Іваничука «Мальви».

Як основний у статті використано **метод** семантико-аксіологічного поля (за Т. Вільчинською), який передбачає такі основні етапи дослідження:

- визначення етимології слів, які репрезентують концепт;
- аналіз лексико-семантичних особливостей концепту;
- виявлення оцінних параметрів концепту;
- встановлення дистрибутивних відношень концепту;
- словотвірний аналіз репрезентантів концепту;
- визначення місця концепту в авторській картині світу [1, с. 103].

Виклад основного матеріалу. Проблема яничарства є наскрізною у романі Р. Іваничука «Мальви». Вона актуалізується на прикладі історичних подій та їх філософського осмислення, нелегких долі персонажів, промовистих образів. Концепт «яничар» хоч і включає в себе словникову дефініцію поняття, проте виходить далеко за її межі. Це зумовлене, насамперед, складною оцінкою явища в контексті української культурної традиції.

«Словник української мови в 11 томах» фіксує таке значення слова яничар: «У султанській Туреччині – солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство» [13]. Це поняття в українській мові є запозиченим із турецької і має тюркське походження. Словосполучення *yani çeri* (згодом – складне слово) дослівно перекладається як *нове військо* (пор. дтюрк. *jana* –

«знову, ще», *čerig* – «військо»). Вважається, що перші яничарські підрозділи почали формуватись за часів правління Мурада I в 1362 р., який продовжив розпочату раніше Орханом I реорганізацію османського війська [11, с. 77; 5, с. 547]. І. Срібняк зазначає, що до середини XV ст. яничари, ймовірно, зберігали цілковиту залежність від султана. Вони були значно обмежені в правах. Скажімо, яничари не могли нікому заповідати своє майно, яке після їхньої смерті переходило у власність до султана. Дослідник також підкреслює, що яничарами на певних історичних етапах могли стати й ті християни, що не були захоплені в полон, але проживали на завойованих османами територіях. Така практика не була поширена, застосовувалась переважно тоді, коли не вистарчало полонених для наповнення яничарського корпусу. З часом «нове військо» видозмінювалось, займало все більш стійкі та вагомі позиції в імперії. З колишніми рабами доводилось рахуватись самим султанам, адже яничарські підрозділи відзначалися не лише дисципліною і відвагою, але й силою та запалом. Дуже швидко вони стали впливовою політичною силою в імперії [14].

Як явище яничарство проіснувало до 1826 року, проте саме поняття «яничар» майже одразу вийшло за рамки історичного контексту і концептуалізувалося, набувши нових смислів. Вони впливають як із семантики слова, так із можливих аналогій і асоціацій.

Проблема яничарства є наскрізною у багатьох творах Р. Іваничука, зокрема і в романі «Мальви», первинною назвою якого була саме «Яничари». У цьому творі концепт має різнобічне – експліцитне та імпліцитне – вираження. Ядро концепту «яничар» і, водночас, один із багатьох його смислів збігається із словниковою дефініцією: **‘османський воїн піхоти, створеної з полонених хлопців-християн’**: «З казарм почали виходити яничари – сини Греції, Болгарії, Грузії й українські мальви. В коротких шароварах і кунтушах, у високих з білого сукна шапках з довгими шликами, вони вишикувалися в ряд для зустрічі султана» [8, с. 47].

Приядерну зону формують такі концептуальні смисли:

- **‘жорстокий воїн’**: «Від такої байдужості – адже тільки одне слово «яничар» наводило жах на невільників – змоторошилося серце в Марії» [8, с. 12];

- **‘захисник Османської імперії’**: «На яничарах виросла Османська імперія, на яничарах тримається і, якщо буде воля Аллаха, загине разом із ними» [8, с. 26];

- **‘воїн, який стає ворогом співвітчизників’**: «Ви гвардія султана. Ви охорона імперії. Будьте гідними звання йені-чері і не забувайте, що найлютіші ваші вороги – болгарські гайдуки, сербські ускоки, грецькі клефти і українські козаки» [8, с. 59].

У структурі концепту «яничар» виокремлюємо також ближню і дальню периферії. До ближньої відносимо концептуальні смисли, які віддзеркалюють наслідки османської політики перетворення на воїнів полонених хлопчиків-християн, зокрема втрата останніми своєї ідентичності, еволюція яничарських утворень у могутню силу, здатну підірвати засади імперії тощо:

- **‘братовбивця’**: «Твій предок Байда три дні на гаку висів і не зрадив, а ти боїшся смерті, що станеться в один мент? Три дні... Не доказала. Свиснув ятаган, покотилася дівоча голова. Тіло впало Алімові до ніг, кров бризнула на шаровари» [8, с. 61];

- **‘воїн-чужинець’**: «Держава відчуває це, щораз менше довіряє своїм власним синам і впокорує своїх же людей чужинцями – яничарами» [8, с. 122];

- **‘зухвалий воїн’**: «Великий султани... дозволю хоч мені, коли забули про це твої уста, прославити сьогодні хоробре яничарське військо, що штурмувало стіни Багдада і билосся, мов стадо диких левів, за твою честь і славу. Амурат не чекав таких зухвалих слів від яничара-аги» [8, с. 24];

- **‘бунтівник, що підриває засади імперії’**: «Чи міг передбачити Урхан, що його ідея оновлення турецького війська так жорстоко обернеться проти спадкоємців османського престолу? Чи міг угадати, що воїни, які мали стати слугами трону, самі заволодіють ним і саджати-муть на нього собі вигідних султанів?» [8, с. 46].

Дотичною до проблеми яничарства є проблема торгівлі людьми, перетворення їх на рабів. Якщо навіть останнім і вдавалося здобути волю, вони рідко поверталися на батьківщину. Їхні діти зазвичай приймали чужі традиції, культуру, віру, не асоціювали себе зі своєю нацією. У творі ця проблема яскраво висвітлена на прикладі образу Маріїної дочки Мальви (Соломії) і актуалізується в таких концептуальних смислах:

- **‘потурнак’**: «Пояничарилися юнаки і народили потурнаків степові дівчата... Гірко вразила Марію чиста татарська вимова дочки, їй хотілося сказати, що вони вже на волі і ніхто тепер не має права заборонити їм розмовляти по-своєму» [8, с. 13];

- **‘той, хто свідомо приймає ідентичність ворога’**: «Твоя дочка німа, і моя теж німа – мови

свої майже не знає. А вона могла б співати і водити хороводи над Дніпром. Та ви її примусили забути пісню і мову, ви відібрали її купальські вінки, через вас я мушу виховувати її яничаркою. Хіба не чув, як відмагається вона від одного лише слова «тяурка»?» [8, с. 72];

‘віровідступник’: «Та все одно я хочу повернутися туди, тому прости мені моє відступництво, Боже. Якщо повернемося – викуплю свою провину: молитвою, кров’ю, життям» [8, с. 17].

У плині історії слово «яничар» набуло також переносного значення. Це фіксує навіть «Словник української мови в 11 томах». На жаль, приклад уживання цього слова в переносному значенні, який там наводиться, неактуальний через ідеологічне забарвлення. Імовірно, статтю «яничар» та ілюстративний матеріал до неї буде оновлено в редакції 20-томного словника. Саме ті смисли, які можуть корелювати із переносними значеннями слова, що виникли на основі зіставлення явища яничарства з іншими випадками прийняття українцями чужої ідентичності, відносимо до дальшої периферії. Серед них у тексті твору знаходять своє вираження такі:

‘той, хто соромиться свого походження’: «Старий Хюсам, милуючись степовою вродою юнака, любляв іноді називати його козаком, та морщився від цього слова Алім, усе здавалося йому, що між ним і родовитими мусульманами роблять якусь різницю, що звучить це наймення погіршливо. Глуха ненависть до Придніпровського краю засівалася в серце, адже саме через ту землю, де народився, не може він дорівнятися новим співвітчизникам, хоч знає Коран не гірше за них і знаменито розмовляє турецькою» [8, с. 58];

‘зрадник рідного краю’: «Тисячі бранців пішли на сириці до Перекопу, не надіючись ні на визволення, ні на викуп. І слава Аллахові. Тобі, чужий могутній Боже, вклоняється до землі чорбаджі Алім за те, що вирвав ти його з проклятої землі, за те, що допоміг їй забути і зняв з нього обов’язок віддячуватися предкам за своє народження» [8, с. 51];

‘зрадник батьків, опікунів’: «Тепер Алім упізнав Хюсама. Він на мить остовпів, розгубився, та довкола стояли яничари – чорбаджі не міг прощати якомусь жебракові такої зневаги. Гострий ятаган проколов горло старого ювеліра» (с. 127);

‘той, хто всюди почувается чужинцем’: «Останній раз вдарило в мозок слово «чужинець», і від нього дужче заболіло, ніж від смертного вироку. Ціле життя хотів зрівнятися з турками – і даремно...» [8, с. 202].

Важливою складовою концепту «яничар» є аксіологічний компонент. Більшість семантичних смислів позначені негативною оцінкою. Поодинокі, але все ж виокремлюємо концептуальні смисли, які мають позитивне забарвлення, наприклад, **‘зухвалий воїн’**. Зухвальством султан вважає велику сміливість яничар, яка дозволяє їм відверто говорити із володарем, нагадувати про його зобов’язання.

Негативна оцінка яничарства не постає безапеляційною. На прикладі персонажів та їхніх вчинків дуже легко простежити спроби автора дослідити витoki неусвідомленої або добровільної зради; мотиви, якими керуються люди, що приймають ворожу ідентичність; їхню психологію. Через це окремі смисли концепту, хоча й марковані негативно, набувають додаткових відтінків оцінки, наприклад, співчуття і поблажливості до персонажа, який вимушено став яничаром (фізично чи духовно), розуміння і, як наслідок, часто виправдання окремих його вчинків, до яких спонукали обставини тощо. Це легко простежити на прикладі яничара Аліма (Андрія), який, добре пам’ятаючи про своє козацьке походження, свідомо вирішує відмовитися від власної національної ідентичності заради вигоди і військової кар’єри. На шляху до фізичного й духовного яничарства хлопця легко виокремити такі етапи:

1) пробує збагнути, чому з усіх полонених лише до нього ногайці ставляться відносно добре, і робить висновок, що це через його покірність;

2) згадує розповіді батька про страшний бусурманський край і виявляє, що насправді вони перебільшені;

3) радіє, коли його призначають старшим над іншими яничарами – завдяки цьому він отримує «ласкаву усмішку від турка і більшу порцію баялди» [8, с. 55];

4) стримує сльози, коли дивиться на тортури, яким піддають його земляків (через це йому пророкують, що стане добрим яничаром);

5) відмовляється від своєї віри, вважаючи християнського Бога безсилим у чужому жорстокому краї, і в цей момент персонаж уперше переживає внутрішнє роздвоєння: «...весь час відчував роздвоєння в душі: двох богів він знає, і обидва чужі» [8, с. 57]; «...разом з таким прийняттям нової віри зникали святощі з душі хлопця. Все в цьому світі підпорядковане користі, тож і він, Алім, мусить якось скористатися з життя» [8, с. 57];

6) починає соромитися свого походження, ненавидить Батьківщину, обурюється, коли його

називають козаком – навіть із захватом, а не образою;

7) покидає без вагання і прощання опікунів, які прийняли його в свою сім'ю як рідного сина, розмірковуючи над тим, що більше не може отримати від них вигоди;

8) убиває дівчину-українку, і в цей момент остаточно перетворюється на яничара.

Усе ж Алім вагається перед своїм першим злочином. Він убиває дівчину лише тоді, коли вона дорікає йому за слабкодухість і порівнює із Байдою, який прийняв смерть героїчно. Алім ще не звироднів, адже його мучить совість. Убита дівчина часто приходиться до нього уві сні, звертаючись: «Козаче, соколе...».

Проте проблема яничарства Аліма-Андрія згодом виходить на новий рівень – духовний, адже він убиває не лише співвітчизників, але й названого батька-турка через те, що той начебто образив його гідність.

Якщо поступове прийняття Алімом нових звичаїв, віри, мови може викликати розуміння і навіть співчуття, а його муки сумління наштовкують на думку, що чоловік ще зможе повернутися до своїх коренів, то вбивство опікуна позбавляє цих ілюзій. Згаданий концептуальний смисл маркований різко негативно. Перед смертю названий батько проклинає яничара: «*О зміє ядуча, вихохана за моєю пазухою, о виплодку самого Ібліса, о смерте наша! Та хай тебе рідна мати прокляне!*» [8, с. 127]. Зрештою – чи то справджується прокляття, чи такою є доля всіх яничарів – Алім гине від рук тих, до кого так хотів дорівнятися, а концептуальний смисл *'той, хто всюди почувається чужинцем'* забарвлений сумішшю зневаги, гіркоти, туги за втраченим потенціалом: «*Останній раз **вдарило в мозок** слово «чужинець», і від нього **дужче заболіло**, ніж від смертного вироку. Ціле життя хотів зрівнятися з турками – і даремно...*» [8, с. 202].

Вербалізатори «яничар», «потурнак» у тексті часто репрезентують концепт, коли йдеться про людей, яких позбавили Батьківщини й виховали в душі чужих традицій. Найгіркішою, ненавмисною зрадою, ту, за яку не можна людину звинувачувати, стає забуття дітьми своєї вітчизни, прийняття чужої ідентичності, гнів на батьків, які намагаються їм нагадати про їхнє походження, привити любов до свого коріння. Так, дівчинка Мальва, колишня полонянка, не хоче міняти своє звичне і комфортне життя на невизначене, можливо, навіть злидарське майбутнє на батьківщині, хоча й намагається викликати в собі ностальгію за землею, якої не пам'ятає. Дівчині соромно за те,

що вона не любить Україну так, як її мати Марія. Жінка ж не здатна прийняти того, що її дитина «потурчилася». Але парадоксальним є те, що вона сама виховувала її як мусульманку, сподіваючись, що тоді дочці буде легше, її не цькуватимуть і не називатимуть принизливим для неї словом «гяурка». Згодом, коли Марія дорікає дівчині за те, що Мальва потурчилася, навіть стала дружиною кримського хана, дівчина їй нагадує: «*А ти ж мене мусульманкою виховувала, я не вмю тужити за тим, що ти, хоч і хотіла. Я не знаю тих ясних зір і тихих вод твоїх. Вони в мене тут – у долині Узенчика, на верхах Чатирдагу, на вулицях Бахчисарая, в його очах. Але той край, що ти оплакала, не чужий мені, бо він твій*» [8, с. 151]. За віроломну зраду того краю і своїх незнатих співвітчизників Мальва убиває власного чоловіка – кримського хана. Вона не стала яничаркою остаточно, як її брат Алім-Андрій.

Найяскравішим прикладом самовідданості і, водночас, самосвідомості у творі є вчинок ще одного сина Марії – Семена. Хлопець здогадується, що він – нащадок козака, і, коли стає свідком зради хана, якому присягав на вірність, переходить на бік своїх співвітчизників і гине за Україну. Незважаючи на шляхетність, на яку знаходять у собі сили Маріїні діти, жінка все одно називає себе «яничарською матір'ю», віровідступницею (хоч і вимушеною): «*Пустіть мене, яничари, пустіть свою матір за мур Перекопський*» [8, с. 223].

Образ-концепт «яничар» виступає у тексті суб'єктом і об'єктом порівняння. Завдяки цьому вибудовуються певні дистрибутивні зв'язки. Так, яничари часто порівнюються із мальвами, наприклад: «*З казарм почали виходити яничари – сини Греції, Болгарії, Грузії й українські мальви*» [8, с. 47] або «*Обоє ханські. Обоє яничари... Діти, діти, мальві зів'ялі...*» [8, с. 156]. Водночас доля Соломії, яку пізніше матір назве Мальвою, зіставляється з долею яничарів, а фізична німота випадкової знайомої – із німотою духовною, яка виражається в незнанні колишньою полонянкою рідної мови: «*Твоя дочка німа, і моя теж німа – мови своєї майже не знає. А вона могла б співати і водити хороводи над Дніпром. Та ви її примусили забути пісню і мову, ви відібрали їй купальські вінки, через вас я мушу виховувати її яничаркою*» [8, с. 72].

Квіти мальви, у свою чергу, у тексті твору є одним із образів, які репрезентують Україну: «*Мушу вмерти на тій землі, де коноплі по стелю, а льон по коліна, де мальви вищі соняхів ростуть – білі, рожеві й червоні...*» [8, с. 223].

Хоча яничари – добровільно чи мимоволі – забувають власну землю, на батьківщині вони ніколи не будуть чужинцями, для них завжди знайдеться місце в Україні. У цьому намагається переконати Мальву Марія у той час, як дівчина боїться покидати вже звичне їй середовище. Зв'язки між згаданими образами можна проілюструвати наведеною нижче схемою:

МАЛЬВА → ЯНИЧАРИ

↑ ↓

УКРАЇНА ← МАЛЬВИ

Саме слово «яничар» часто асоціюється зі зрадою, особливо його переносне значення. Не дивно, що поняття *зрадник* формує значну кількість семантичних смислів аналізованого концепту, серед яких *'зрадник опікунів'*, *'зрадник рідного краю'*, *'зрадник Бога'*, *'зрадник традицій'* тощо. Слово утворене суфіксальним способом від іменника *зрада* за допомогою суфікса *-ник-*. Менш поширеними варіантами цієї лексеми із синонімічними суфіксами є такі: *-ець-* (зрадець – утвор. від ім. *зрада*, зрадливець – утвор. від прикм. *зрадливий*), *-ок-* (зрадок – утвор. від ім. *зрада*) [3, с. 279].

Ці суфікси виступають словотвірними формантами і при творенні інших лексем-вербалізаторів концепту «яничар». Так, за допомогою суфікса *-ець-* утворене слово *чужинець* (від іменника *чужина*). Суфікс *-ник-* виконує роль словотвірного форманта при творенні лексеми *бунтівник* (від прикметника *бунтівний*). Продуктивним є складносуфіксальний спосіб, наприклад: *віровідступник* (вір + о + відступ + **ник** ← *віра*, *відступити* (від словоспол. *відступити від віри*)); *братовбивця* (брат + о + вбив + ц – я ← *брат*, *вбивця* (від словоспол. *вбити брата*)).

Запозиченням із болгарської вважається слово *потурнак*. Воно пов'язане з прикметником (прислівником) *потурнашки* та дієсловом *потурча* (потуречити), яке походить від *турча* (отуречити), що утворилося від іменника *турци* (турки). Похідними від них також є дієслова *турчити*, тобто «перетворювати на турка», і *турчитися*, тобто «перетворюватися на турка». Таким чином, *потурнак* – це «потурчений чоловік, ренегат» [4, с. 543; 5, с. 682]. У розмовній мові вживається також слово *потурмак* (*потурмака*) у значенні «безхарактерна, неметукувата людина». І хоч його походження виводять від *потурити* (прогнати), *потуране* (погане поведження), «Етимологічний словник української мови» фіксує ймовірність зближення із часом його семантики зі значенням лексеми *потурнак*. Негативне оцінює забарвлення слова *потурмак* вказує на зневажливе ставлення

народу до людей, які приймають ідентичність ворога. До слова, укладачі «Етимологічного словника української мови» вказують на те, що, ймовірно, в давнину слово *ворог* мало значення «вигнанець, відкинутий», аргументуючи це тим, що в багатьох мовах є спільнокореневі з лексемою *ворог* слова, які мають близьке значення до слів «вигнанець, відкинутий». Наприклад, «прсл. *vʹrgati «кидати» є спорідненим із лит. *vargas* «горе, біда, злидні», *vargti* «терпіти», *vergas* «раб», лтс. *vargs* «слабкий, марний, злиденний», *vargt* «сохнути, марніти», прус. *wargs* «лихий, злий», можливо, гот. *wrikan* «переслідувати», *wraks* «переслідувач», лат. *urgeo* «тисну, жену»; іє. *urg-, що лежить в основі цих слів, означало, очевидно, «переслідувати, кидати, мучити»» [2, с. 427].

Концепт «яничар» представлений і в інших творах Р. Іванчука, зокрема про історичні події двадцятого століття, де він переосмислений в контексті тогочасних реалій, тож в авторській картині світу йому належить вагоме місце. Різні семантичні смисли несуть зрідка позитивну, та найчастіше негативну оцінку. Особливу увагу зосереджено на асоціативних зв'язках між поняттям «яничар» і тих ознаках цього явища, які лежать в основі зради – добровільної чи несвідомої – свого краю, своєї віри, самого чи самої себе. Сумно, але в сучасних реаліях, на жаль, знову поза межами України опинилося багато її синів і доньок, чимало з яких, можливо, ніколи не повернуться на батьківщину і ризикують втратити свою національну ідентичність. Слова Марії із роману «Мальви» стосуються не лише її дочки, а всіх дітей, яким судилося зростати на чужині: *«Не тут, ой не тут Мальвиній молодості цвісти. Та ж за нею в Україні Купайло тужить, і високі мальви-посестри визирають її із-за тинів»* [8, с. 94].

Висновки. Таким чином, здійснений аналіз засвідчив, що концепт «яничар» має польову структуру і за оцінно-семантичним наповненням є набагато об'ємнішим за словникову дефініцію поняття. Він вербалізується найчастіше іменниками, чимало з яких утворено суфіксальним або складносуфіксальним способом. Окремі концептуальні смисли відображають культурно-етнічні особливості сприйняття українським народом явища яничарства, його походження, історичних та особистісних паралелей. Аксиологічна складова концепту не обмежується позитивною чи негативною оцінкою, а відображає глибину трагізму неусвідомленого й духовного яничарства, втрату національної ідентичності та її пошук, осмислене чи інтуїтивне прагнення людини

знати своє коріння, плекати традиції предків, зростати й реалізовуватись на рідній землі, почуватися частинкою свого народу. Перспективним

залишається дослідження концепту «яничар» у творчості Р. Іваничука та інших українських письменників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

9. Вільчинська Т. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIII ст. : монографія. Тернопіль : Джура, 2008. 424 с.
10. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 1 : А–Г. Київ : Наукова думка, 1982. 632 с.
11. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 2 : Д–Копці. Київ, Наукова думка, 1985. 572 с.
12. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 4 : Н–П. Київ, Наукова думка, 2003. 656 с.
13. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 5 : Р–Т. Київ, Наукова думка, 2006. 704 с.
14. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 6 : У–Я. Київ, Наукова думка, 2012. 568 с.
15. Єщенко Т. Концепт «сумління/совість» в етнокогнітивному та біблійному аспектах. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 156–161.
16. Іваничук Р. Мальви : роман, есей. Харків : Фоліо, 2019. 235 с.
17. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2004. 248 с.
18. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці). *Українська мова*. 2009. № 1. С. 41–52.
19. Мяло А. Тюркізми в українській історичній прозі (на прикладі роману «Мальви» Романа Іваничука). URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2a27992-b386-419a-bd36-d59001b50187/content> (дата звернення: 21.05.2023).
20. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2015. № 4. С. 212–222.
21. Словник української мови в 11 томах. URL: <http://sum.in.ua> (дата звернення: 21.05.2023).
22. Срібняк І. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.). *Україна у Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 26–41.